

АҲОЛИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАЛАРИНИ ХУДУДИЙ ТАШКИЛЛАШТИРИШ

Узақбаев К.К.

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

АННОТАЦИЯ

Бу илмий мақолада аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари географиясида энг дастлабки назарий ишлардан бири бўлган В.Кристаллернинг «Марказий жойлар назарияси» ва аҳоли пунктларининг иерархияси ҳақида сўз боради.

Таянч тушунчалар: В.Кристаллер, «Марказий жойлар назарияси», аҳоли, шаҳар, «Кристаллер панжараси», иерархия, А.Лёш, хизмат, савдо йўналиши, транспорт йўналиши, маъмурий йўналиш

КИРИШ

Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари ёки учинчи сектор (третичный сектор) дунёнинг кўплаб давлатларида иқтисодий ривожланишнинг асосига айланди.

Хизмат кўрсатиш, аҳолининг хизматларга бўлган эҳтиёжларининг тўғридан-тўғри қаноатлантириш учун ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш бўлмаган тармоқларнинг умумий вазифасини бирлаштириши тушунилади [10].

Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ҳудудий ташкиллаштириш замонавий иқтисодий ва ижтимоий географиянинг долзарб масалаларидан бири бўлиб, 1933 йилдаги Вальтер Кристаллернинг «Марказий жойлар назарияси» асари бу йўналиш бўйича дастлабки ишлардан бири ҳисобланади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Ушбу илмий асарда биринчи марта аҳоли учун товарлар ва хизматлар манбаи сифатида турли иерархик даражадаги шаҳарларни ҳудудий жойлаштиришнинг қонуниятлари аниқланди. В.Кристаллерга кўра «марказий жойлар» деганда уларга туташ ҳудудларни товар ва хизматлар билан таъминлайдиган турли даражадаги аҳоли пунктлари тушунилади.

Назарияга кўра, бир хил даражадаги марказий жойлар бир-биридан бир хил масофада жойлашиб, энг ихчам хизмат кўрсатиш зонасини, яъни доирани шакллантиришга интилади. Аммо бўшлиқлар сабаб бутун ҳудудни доиралар билан тўлиқ қоплаш мумкин эмас. Ҳудудни тўлиқ қоплаши мумкин бўлган доирага энг яқин шакл олти бурчакли шакл. Яъни, бутун ҳудуд «асалари чуқурчалари»га ўхшаш олти бурчак билан қопланади. Шундай қилиб, бир хил даражадаги марказий жойлар ҳудудда тўғри олти бурчакли панжара ҳосил

қилади ва буни «Кристаллер панжараси» деб аташади. У Жанубий Германияда кичик шаҳарлар бир-биридан 21 км масофада ҳар доим ва жуда аниқ жойлашганлигини аниқлади.

Шундай қилиб, В.Кристаллер эмпирик тадқиқотлар натижаларини умумлаштириб, мавҳум ижтимоий-иқтисодий моделни яратди ва аслида уни ҳеч қаерда соф шаклда топиш мумкин эмаслигини таъкидлади. Бу модел бўйича шаҳарлар жойлашган ҳудуд бир хил, текислик, аҳолининг тенг зичлиги ва сотиб олиш қобилияти, ресурсларни бир текис жойлаштириш, бир хил транспорт алоқаси бўлиши керак. Марказий товарларни сотиб олиш энг яқин марказий жойда амалга оширилади ва марказий жойларнинг ҳеч бири ортиқча фойда кўрмайди. Аммо, бундай моделни соф шаклда топиш деярли мумкин эмас. Бироқ, унинг мавжудлигини тахмин қилиш таҳлил қилиш учун ҳам, ҳақиқий ва идеал моделларни таққослаш учун ҳам муҳимдир, бу эса муҳим хулосалар чиқариш, келажакдаги ўзгаришларни башорат қилиш имконини беради.

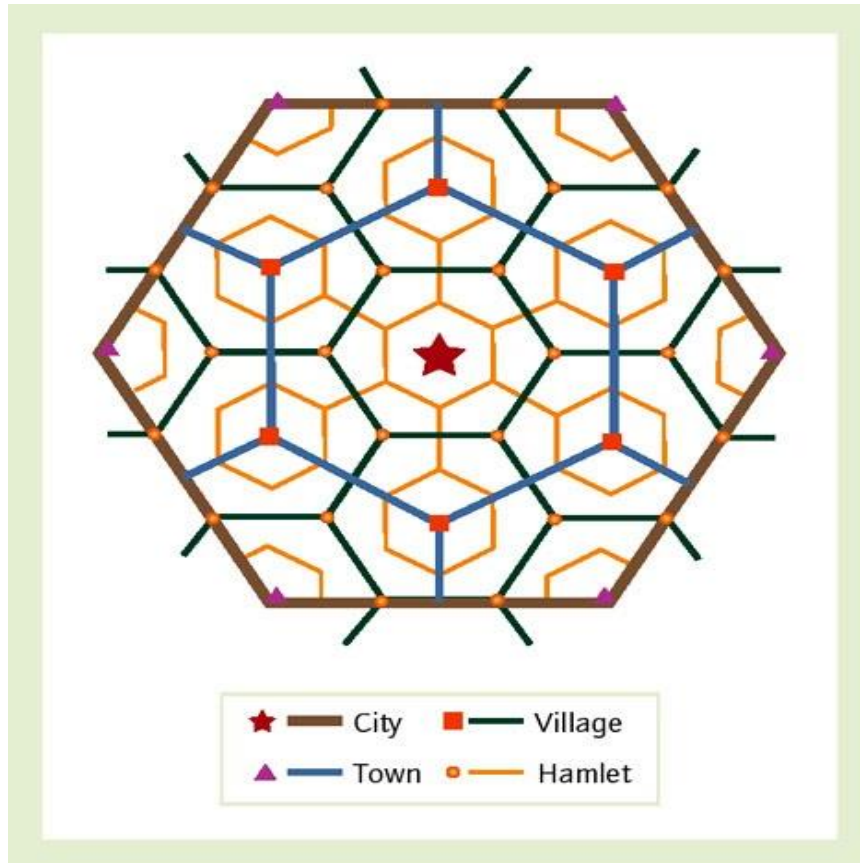
Масалан, В.Кристаллер модели бир хил ўлчамдаги шаҳарлар орасидаги масофани башорат қилишга имкон беради (1-жадвал). Шундай қилиб, бошқа барча нарсалар тенг бўлса, йирик шаҳарлар кичик шаҳарларга қараганда бир-биридан узоқроқ масофада жойлашган бўлади [18].

1-жадвал

В.Кристаллер бўйича аҳоли пунктларининг иерархияси

Иерархия даражаси	Аҳоли сони, киши	Аҳоли пунктлари орасидаги оралик, км да	Хизмат кўрсатиш майдони, км ²
I	500 000	187	35 000
II	100 000	109	11 650
III	30 000	69	3 880
IV	10 000	36	1 243
V	4 000	21	414
VI	2 000	13	140
VII	1 000	7	47

Аҳолининг бир хил тақсимланиши билан савдо зоналари мунтазам олти бурчакли шаклда тенг равишда ҳосил бўлади (1-расм).

1-расм. В.Кристаллернинг «Марказий жойлар назария»си

Бу харидорларнинг харид қилинадиган марказга боришлари учун энг кичик ўртача масофани таъминлайди («марказий жой»нинг идеал моделида бу барча аҳоли пунктлари ва асосий шаҳар ўртасида 21 км масофа). Ҳар қандай марказда ҳар доим унга боғлиқ бўлган бир хил миқдордаги аҳоли пунктлари (k) мавжуд бўлиб, улар қуйи иерархик босқични эгаллайди. $k = 7$ да ҳар бир шаҳар атрофида 6 та шаҳарча ва 7 чиси шаҳарнинг ўзи бўлади. ҳар бир посёлка атрофида эса 6 та қишлоқ бўлади. Юқори даражадаги $k = 42$ иерархиясида шаҳар атрофида 6 та шаҳарча ва 36 та қишлоқ ва бошқалар бўлади [16].

В.Кристаллер турли даражадаги хизматларнинг шаклланишини тушунтиради ва турли хил иерархияларнинг бозор зоналари учун фарқ қиладиган «хизматлар ва товарларни сотиш радиуси» тушунчасини киритади. Масалан, бошланғич таълимни аҳоли пунктларининг энг пастки иерархик даражасида олиш мумкин; ўрта маълумот олиш учун каттароқ аҳоли пунктида жойлашган мактабда (қишлоқда) ўқиш керак; сиз шаҳарчада ўрта махсус маълумот олишингиз мумкин; сиз фақат шаҳарда олий ўқув юртини тугатишингиз мумкин. Шу билан бирга, аҳоли пунктлари иерархияси юқорига кўтарилганда, ўқув марказлари сони камаяди ва талабалар сони кўпаяди. В.Кристаллернинг хулосасига кўра, товарлар ва хизматлар истеъмолчиларининг

оқими шунчалик аҳамиятсизки, у хизмат кўрсатиш соҳасидаги корхоналар самарадорлигини таъминламайди.

В.Кристаллерга кўра, хизмат кўрсатиладиган аҳоли пунктларининг марказий жойларга нисбатан жойлашуви ҳар хил бўлиши мумкин.

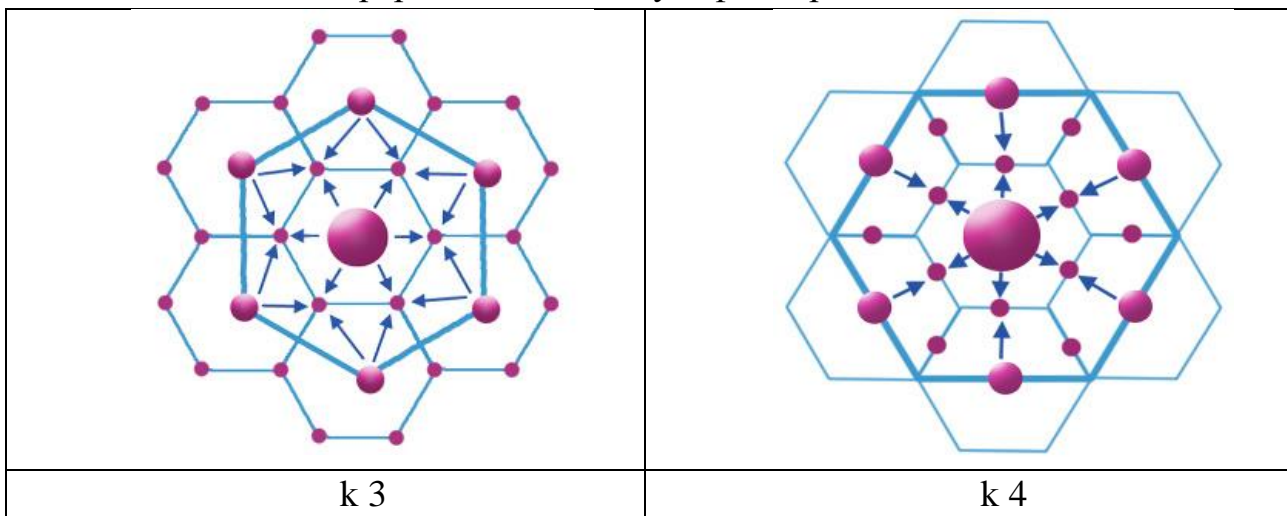
Бунда учта асосий қоида мавжуд.

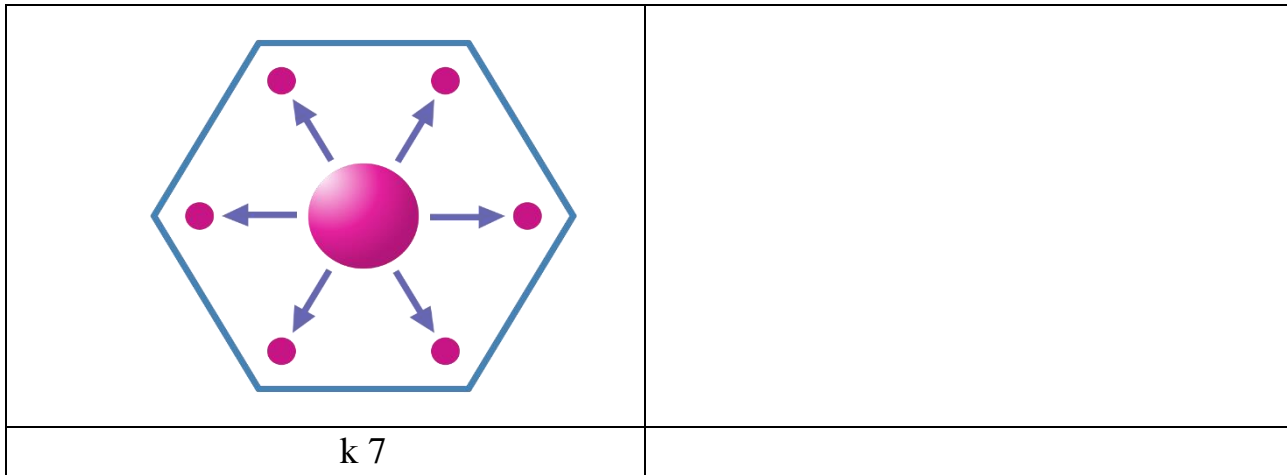
1. Савдо йўналиши, агар аҳоли пунктлари олти бурчакли бурчакларда жойлашган бўлса, унда ҳар бир марказий жой аҳоли пунктига хизмат кўрсатиш вазифаларини иккита қўшни марказий жойлар билан бўлишади. Бундай ҳолда, $k = 3$ иерархияси мақсадга мувофиқдир, бунда марказий жойлар сони максимал даражага кўтарилади ва уланишлар фақат энг яқин нуқталарнинг иккитаси билан мавжуд (учинчиси – марказнинг ўзи), бу носимметрик уяли (олти бурчакли) иерархияга олиб келади.

2. Транспорт йўналиши. Агар аҳоли пунктлари олти бурчакли бурчакларнинг қўшни жойлар марказий жойларни боғлайдиган йўллар билан кесишган қирраларда жойлашган бўлса, бу ҳолда ҳар бир аҳоли пунктига иккита марказий жой хизмат қилади.

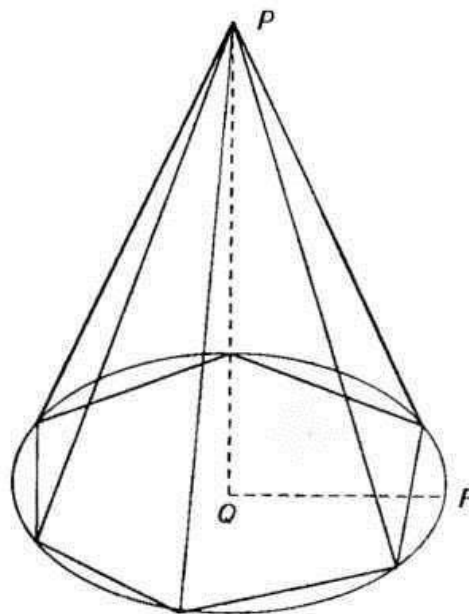
Катта транспорт ҳаражатлари билан $k = 4$ иерархияси самаралироқ бўлиб, йўлларни қуриш ва ишлатиш учун моддий ҳаражатларни камайтиради. Бундай ҳолда, олти боғлиқ жойдан фақат учтаси билан алоқалар ўрнатилади.

3. Маъмурий йўналиш. Агар марказий жой хизмат кўрсатадиган олтига аҳоли пунктлари унинг хизмат кўрсатиш ареалига тўлиқ жойлашган бўлса, уларнинг барчасига битта марказий жой хизмат қилади. Самарали маъмурий бошқарувни амалга ошириш учун, В.Кристаллернинг фикрига кўра, $k = 7$ га асосланган классик иерархия мақсадга мувофиқдир.

В.Кристаллер назариясининг ривожланган варианты А.Лёшнинг иши бўлиб, у ерда аҳоли пунктларини жойлаштиришнинг янада мураккаб модели яратилди, бу объектив ҳақиқатга кўпроқ мос [14]. А.Лёшнинг фикрича, транспорт ҳаражатлари масофаси ошгани сари бозор зоналарининг четки қисмларида товарлар ва хизматлар нархи ошади, талаб эса пасаяди. Натижада, «талаб конуси» ҳосил бўлади. Марказий жойларнинг товарлари ва хизматларини сотиш зонаси, унинг пастки чегараси бозор чегараси билан белгиланади, юқори – товарлар ва хизматларни самарали сотиш имконияти мавжуд бўлган масофа (2-расм).

2-расм. Олти бурчакли асосга эга бўлган талаб конуси (А.Лёшга кўра).
 PO – бозор зонасининг марказидаги талаб ҳажми; PF – талабнинг пасайиши ва нархларнинг ўсиш йўналиши; FQ – марказий жойга масофа

В.Кристаллернинг «Марказий жойлар» назарияси ва унинг А.Лёш томонидан кейинги ривожланиши юқори даражадаги абстракция ва расмиятчилик билан ажралиб туради, шунинг учун уларнинг илмий ишлари бир неча бор танқид қилинди. Бироқ, бу асарлар замонавий ижтимоий-иқтисодий географиянинг назарий ва услубий асосларини ривожлантиришда муҳим ўрин тутди. Аслида, бу ишлаб чиқарувчи кучлар ва аҳолини жойлаштиришда ҳудудий қонуниятларни топишга қаратилган биринчи тизимли концепция ҳисобланади. Учинчи даражали секторга (хизмат кўрсатиш соҳасига) нисбатан турли хил иерархик даражадаги – миллий, минтақавий ва маҳаллий аҳолига хизмат кўрсатишнинг ҳудудий тизимларини ўрганиш муҳимдир.

ХУЛОСА

Илмий адабиётларда хизмат кўрсатиш марказларининг бир неча даражалари ажратилган – оддий хизмат кўрсатадиган бир ёки бир нечта муассасаларга эга бўлган кичик қишлоқ аҳоли пунктларидан (1-чи даража) тортиб, то йирик марказларгача. Ҳар бир босқичда муайян даражада диверсификацияланган доирадаги хизматлар кўрсатилади [15].

Турли ишларда аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари марказларининг даражалари сони турлича ажратилади. Масалан, Н.И.Блажко ва К.С.Розина ишида [12] хизмат кўрсатиш марказларининг 6 та даражаси ажратилган: 1) аҳоли пунктнинг функционал тузилиши жиҳатидан энг содда, аҳолиси 0,5 минг кишигача; уларнинг хизмат кўрсатиш функциялари ҳар бир аҳоли пункти аҳолисининг кундалик эҳтиёжларини қондириш учун мўлжалланган; 2) кичик маҳаллий хизмат кўрсатувчи қуйи тизимлар марказлари – колхозларнинг марказий хўжаликлари (усадьбалари), ўрта ва йирик қишлоқлар – қишлоқлар кенгашларининг марказлари, 15 минг кишигача аҳолиси бўлган шаҳар типидagi аҳоли пунктлари, ўз аҳолисидан ташқари 30 дақиқагача бўлган вақт радиуси оралиғида етиб борса бўладиган аҳоли пунктлари; 3) туманлар ичидаги йирик маҳаллий қуйи тизимлар марказлари – кичик шаҳарлар, шаҳар типидagi аҳоли пунктлари, катта қишлоқлар – етиб бориш радиуси 40-50 дақиқа бўлган ҚФЙ марказлари; 4) етиб бориш радиуси 1 соатгача бўлган туман марказлари; 5) йирик шаҳарлар – туманлараро хизмат кўрсатиш марказлари; 6) вилоят марказлари.

С.А.Ковалев [13] хизмат кўрсатиш соҳаси марказларининг тўққиз даражали иерархиясини ишлаб чиқди: 9-даража – оддий аҳоли пунктлари, 8 – бригада ва участкалар марказлари; 7 – колхоз ва совхозлар марказлари; 6 – бирлашган ёки хўжаликлараро марказлар; 5 – туман марказлари; 4 – туманлараро марказлар; 3 – вилоят марказлари; 2 – иттифокдош республикалар пойтахтлари; 1 – Москва.

Минтақадаги хизмат кўрсатиш марказларининг (ХКМ) таснифи муҳим тадқиқот масаласига айланди. А.И.Алексеев ҳаммуаллифлари билан [11]

ХКМни типик хусусиятларига қараб тип ва турларга бўлишда иккита ёндашувни ажратади: 1-ёндашув хизмат кўрсатиш марказларини хизматлар тўплами бўйича гуруҳлашга асосланган, 2-ёндашув эса марказларнинг бўйсунлигини таҳлил қилишга асосланган. Иккинчи ҳолда турли даражадаги марказларнинг хизмат кўрсатиш жойлари худудий равишда кетма-кет жойлашган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Iskenderov, A. B., Uzaqbaev, Q. K., Sharibaev, A. M., & Djanabaev, I. B. (2019). "Turizm ham rekreaciyaliq geografiya" páninen oqiw-metodikaliq qollanba. Nókis-2019, 128.
2. Turdimambetov, I., Joldasov, A., Iskenderov, A., & Uzaqbaev, Q. (2022). Qaraqalpaqstanm ekonomikaliq ham socialliq geografiyasi.
3. Turdimambetov I. R., Uzaqbaev Q. K., Oteuliev M. O. TERRITORIAL FORMATION OF THE EDUCATION SYSTEM IN IMPROVING THE QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION OF THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN //Экономика и социум. – 2020. – №. 12 (79). – С. 276-279.
4. Turdimambetov I. R., Uzaqbaev Q. K., Niyazimbetova G. CURRENT STATUS OF MEDICAL SERVICES IN THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN //Science and education in Karakalpakstan.–2020. – 2020. – Т. 2. – С. 104-108.
5. Tursinbaevna, Gaypova Roza, and Uzaqbaev Qoblan Keunimjay Uli. "Territorial Location Of Medical Services To The Population In The Republic Of Karakalpakstan." The American Journal of Applied sciences 2.11 (2020): 28-33.
6. KEUNIMJAY-ULI, UZAKBAEV KOBLAN. "Aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini tadqiq etishning ilmiy-uslubiy asoslari." Fan va jamiyat (2022).
7. KEUNIMJAY-ULI, UZAKBAEV KOBLAN. "Xaliqqa xizmet ko'rsetiw tarawlari ekonomikasinin'geografiya ilimindegí orni." Fan va jamiyat (2019).
8. KEUNIMJAY-ULI, UZAKBAEV KOBLAN. "Geografiya boyinsha mag'liwmatnama." NMPI baspaxanası (2017).
9. KEUNIMJAY-ULI, UZAKBAEV KOBLAN. "Qaraqalpaqstan Respublikasin ekonomikaliq rayonlastiriwdin'geografiyalıq tiykarlari." Fan va jamiyat (2023).
10. Абрамов М. А. География сервиса:(Сфера обслуживания в СССР). – Мысль, 1985.
11. Алексеев А. И., Ковалев С. А., Ткаченко А. А. География сферы обслуживания: основные понятия и методы. – 1991.
12. Блажко Н. И. Типизация поселений по признаку их места в региональных системах обслуживания //Экономическая география. – 1981. – №. 30. – С. 44-49.
13. Ковалев С. А. О географическом изучении сферы обслуживания //Вестник МГУ. Сер. География. – 1973. – №. 6. – С. 3-12.

14. Лёш А. Пространственная организация хозяйства. – 2-е изд. – М.: Наука, 2007.
15. Никольский И. В. Некоторые теоретические вопросы географии непродуцированной сферы/И. В. Никольский, ИТ Твердохлебов, ВМ Юрковский //Экономическая география. – 1980. – №. 29. – С. 112-118.
16. Носонов А. М. Территориальная организация третичного сектора: методологические аспекты исследования //Научное обозрение. Международный научно-практический журнал. – 2016. – №. 1. – С. 2.
17. Утепова Г. Б., Узакбаев К. К. РОСТ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН И ЕГО ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ //Экономика и социум. – 2021. – №. 10 (89). – С. 1121-1130.
18. <https://puhovaag.wordpress.com/студентам/гг-12/теория-кристаллера/>
19. https://ru.wikipedia.org/wiki/Теория_центральных_мест